

TKO JE PISAO NAJSTARIJE DUBROVAČKE ĆIRILSKE ISPRAVE

Josip VRANA, Zagreb

Naši stari pisani spomenici važni su ne samo kao historijski, nego i kao jezični dokumenti. To su dobro uočili istraživači najstarijih ćirilskih isprava, koje su se sačuvale u dubrovačkom arhivu. Od tih istraživača treba na prvome mjestu spomenuti Milana Rešetara, koji je u svojoj raspravi »Die ragusanischen Urkunden des XIII.—XV. Jahrhunderts«, objavljenoj g. 1894., iz mnoštva ćirilskih isprava nastojao izlučiti one, koje su pisali dubrovački pisari.¹ U isto vrijeme proučavao je najstarije ćirilske isprave dubrovačkog arhiva i Konstantin Jireček, koji je u svojoj raspravi »Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner«, štampanoj g. 1904., potaknuo pitanje postanka dubrovačke slavenske kancelarije.² I Rešetar i Jireček zapazili su, da među ćirilskim ispravama dubrovačkog arhiva iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća imade nekoliko takvih, koje su pisane lošim hrvatskim jezikom, pa su došli do zaključka, da one potječu od dubrovačke vlastele romanskoga podrijetla. Dok Rešetar u to pitanje nije dublje ulazio, Jireček je pokušao utvrditi autora ovih isprava. Slične jezične pogreške, iako u manjoj mjeri, našao je Jireček i u ćirilskoj listini, koju je iz povaljskog kartulara g. 1250. ispisao splitski kanonik latinski notar Ivan. To ga je navelo na misao, da je možda u to vrijeme i u Dubrovniku postojao svećenik, koji je kao notar Dubrovačke općine pisao latinske i ćirilske isprave. Ali nakon uspoređivanja spomenutih ćirilskih isprava s latinskim ispravama tadašnjeg dubrovačkog notara prezbitera Paskala odbacio je Jireček ovo mišljenje. Bilo bi zanimljivo saznati diplomatske i paleografske osobine, na osnovi kojih je Jireček došao do zaključka, da dubrovačke ćirilske isprave iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća nije pisao notar Paskal, ali Jireček uopće ne govori o tome. Spomenuo je samo druge dvije činjenice, koje su utjecale na njegovo mišljenje. U t. zv. kapitularu, t. j. ispravi, kojom se Paskal uvodi u svoju službu i polaže notarsku prisegu, utvrđuju se uvjeti, pod kojima će novi notar pisati isprave. Na dva mjesta govori se o sporovima i poslovima između Dubrovčana i susjednih Slavena. Na prvome mjestu spominju se isprave o sporovima izvan Dubrovnika, a na drugome isprave o poslovima, sklopljenima u Dubrovniku. Jireček misli, da se obadva mjesta

¹ Archiv für slavische Philologie XVI, Berlin 1894, str. 322.

² Archiv für slavische Philologie XXVI, Berlin 1904, str. 172—173.

odnose na pisanje latinskih dokumenata. Kad bi Paskalu bilo povjerenjeno pisanje hrvatskih isprava, prema Jirečkovu mišljenju to bi u ovom kapitularu bilo izričito spomenuto. Pored toga Jireček se uspoređivanjem ćirilskog pisma isprave Krajinjana iz g. 1247. s ćirilskim pismom isprave Dubrovačke općine o savezu s bugarskim carem Mihajlom Asenom iz g. 1253. uvjerio, da ove isprave ne potječu od jednoga, već od dvaju pisara.

Ove obadvije činjenice još uvijek ne dokazuju, da Paskal kao latinski notar nije pisao i ćirilске isprave. Dubrovačka općina povjerala je doduše Paskalu kao latinskom notaru pisanje isprava o sporovima i poslovima između Dubrovčana i susjednih Slavena, ali nije odredila, kojim će jezikom biti pisane te isprave. Ako je izdavalac isprave bio Hrvat ili Srbin izvan Dubrovnika, koji nije poznao latinskog jezika, bilo je potrebno, da takva isprava bude napisana njegovim jezikom. Ako su isprave na hrvatskom i srpskom jeziku u ono vrijeme izdavali vladari kao službene osobe, to više mogli su ih izdavati privatnici. Kao domaći sin iz porodice de Capalu Paskal je poznao hrvatski jezik, pa je mogao pisati ćirilске isprave i u slučaju, ako je pored njega u Dubrovniku postojao još jedan pisar vješt ćirilici. Prema tome nema čvrsta oslonca za Jirečkovu mišljenje: »Diese Schreiber des XIII. Jahrh. waren jedenfalls eigene, von der Gemeinde besoldete Grammatici oder Notare für die slavische Correspondenz, ohne Zweifel geborene Ragusaner, wahrscheinlich Nobiles der Stadt.«³

Jirečkovu mišljenje o postojanju posebnih slavenskih notara, odnosno posebne slavenske kancelarije u Dubrovniku već u prvoj polovici XIII. stoljeća, koliko mi je poznato, nije do sada nitko podvrgao kritici. U novije vrijeme prihvatio ga je poznati istraživač naših ćirilskih isprava Gregor Čremošnik u svojoj raspravi »Hirografi u srpskoj diplomatiki srednjega veka«, objavljenoj g. 1940.,⁴ i potanje razradio u raspravi »Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku«, štampanoj g. 1952.⁵ Čremošnik je osim toga prvi točno ustanovio, koje ćirilске isprave iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća potječu od dubrovačkih pisara romanskoga podrijetla, a neke je od njih i opisao u svojoj raspravi »Bosanske i humske povelje srednjega vijeka«.⁶ Radi pregleda navest ću ih ovdje poimence.

³ O. c., str. 173.

⁴ Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta IV 5, Skoplje 1940, str. 211—212.

⁵ Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I 1, Dubrovnik 1952, str. 73—83.

⁶ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sv. III, Sarajevo 1948, str. 118—129 i 136—139.

1. Nedatirana isprava velikoga župana Stefana Dubrovčanima o prijateljstvu i trgovini iz g. 1215. s pečatom, od kojega se sačuvala samo gornja desna četvrtina. — Stoj.⁷ br. 4.

2. Nedatirana isprava Dubrovačke općine, kojom se Dubrovčani ispričavaju kralju Vladislavu, da s njihovim znanjem nije bila plijenjena kraljeva zemlja. Isprava je prema Miklošiću imala pečat, koji je kasnije izgubljen, a izdana je g. 1238./40. — Stoj. br. 17.

3. Isprava bana Mateja Ninoslava, kojom utvrđuje vječni mir i prijateljstvo s Dubrovčanima. To je gornji dio hirografa, koji je imao i pečat, a izdan je 22. III. 1240. u Dubrovniku u prisutnosti banovoj. — Stoj. br. 11.

4. Isprava bana Mateja Ninoslava o prijateljstvu i trgovini s Dubrovčanima sa dva pečata. Sastavljena je u Dubrovniku, a ovjerovljena mjeseca marta g. 1249. na banovu dvoru imenima bosanskih plemića, što ih je zapisao banov pisar. Nalazila se u Beogradu, ali se izgubila za vrijeme prvoga svjetskog rata. — Stoj. br. 12.

5. Nedatirana isprava Dubrovačke općine, kojom Dubrovčani obećavaju kralju Urošu I., da ne će dopustiti, da mu kraljica Vladislavljeva učini kakvo zlo. To je gornji dio hirografa, koji je izdan g. 1243. — Stoj. br. 19.

6. Isprava, kojom Odola Predenić s Krajinjanima i Dubrovačka općina utvrđuju mir i prijateljstvo. Isprava je donji dio hirografa s dubrovačkim pečatom. Zajedno s pečatom na istoj vrpci visi komadić pergamene s imenima prisutnih Krajinjana, ispisanima od njihova pisara. Datirana je 11. II. 1247. (1248.). — Stoj. br. 24.

7. Isprava kralja Uroša I., kojom Dubrovčanima potvrđuje očevu ispravu o trgovini. Isprava je datirana 13. VIII. (1252.). Nema pečata. — Stoj. br. 20.

8. Isprava humskog župana Radoslava o prijateljstvu s Dubrovačkom općinom i savezu protiv kralja Uroša I. Isprava je datirana 22. V. 1254. i imala je pečat. Drugi primjerak ove isprave s pečatom, prema tvrđenju Stojanovićevu, nalazio se kod prote Đ. Nikolajevića. — Stoj. br. 27.

9. Isprava Dubrovačke općine o savezu s bugarskim carem Mihajlom Asenom protiv kralja Uroša I. s pečatom, koji nije sačuvan. Isprava je izdana 15. VI. 1253. u Dubrovniku. — Mikl.⁸ br. 41.

---

⁷ Oznaka za izdanje Ljub. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I 1, Zbornik za historiju, jezik i književnost srpskoga naroda SKA, knj. XIX, Beograd—Sr. Karlovci 1929.

⁸ Oznaka za izdanje Fr. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii; Vienna 1858.

Čremošnik zastupa mišljenje, da je svih devet isprava pisao nepoznati dubrovački slavenski notar, koga je on nazvao Anonimom.⁹ Međutim, ista ruka pisala je samo prvih osam isprava. Iscrpnna paleografska analiza pisma mora dati zapravo Jirečku, koji je tvrdio, da isprava Dubrovačke općine iz g. 1253. potječe od druge ruke. Opći izgled (*conspectus generalis*) jednoga i drugoga pisma toliko je različit, te se već na prvi pogled vidi, da je spomenutu ispravu pisao drugi pisar. Dok su crte prvoga pisma često neravne, a slova razmaknuta i nagnuta, kao da lebde u zraku, crte drugoga pisma u takvim su slučajevima ravne, a slova zbita i uspravna, te je ovo drugo pismo po svom općem izgleda bliže ustavu nego prvo. Ne samo slova *a* i *ž*, koja poimence spominje Jireček, nego i mnoga druga slova ova dva pisara oblikuju različito. Spomenut ću samo najvažnija. Kod prvoga pisara stablo slova *a* zalazi duboko u gornji i donji prostor, a kod drugoga redovito ostaje u srednjem prostoru; petlja slova *b*, *v* i *ê* prvoga pisara oblikuje se jednom crtom, a kod drugoga pisara dvjema crtama; prvi pisar oblikuje desnu stranu slova *v* gotovo na isti način kao i slovo *z*, što nikada ne čini drugi pisar; prvi pisar izvodi posebno stablo, a posebno podnicu i nožice slova *d*, a drugi pisar izvodi često jednim potezom nožice i stablo istoga slova; slovo *ž* obadva pisara izvode tropotezno, ali prvi pisar mjesto srednje okomite crte često piše vodoravnu, a desni vrh slova obično imade kvadratu, koje nema kod istoga slova drugoga pisara; stablo i repić slova *z* kod prvoga pisara vežu se za desni kraj, a kod drugoga za sredinu vodoravne crte; desna, slomljena crta slova *k* kod prvoga pisara odmaknuta je od lijeve, a kod drugoga dodiruje ovu crtu; kod prvoga pisara desna strana slova *r* sastoji se od luka, a kod drugoga od dvije ravne crte, koje sa stablom i među sobom čine šiljaste kutove; prvi pisar kod slova *u* piše obično najprije *o*, na koje nastavlja krila, a drugi pisar izvodi cijelo slovo jednim potezom pera. Postoje i neke sitnije razlike, koje nisu toliko značajne. Sličnost nekih drugih slova, koje ne pružaju tolike mogućnosti individualnog oblikovanja, može se protumačiti time, što obadva pisara pripadaju istom vremenu, i vjerojatno istoj pisarskoj školi. Pored razlika u pismu, postoje i razlike u grafiji i jeziku jednoga i drugoga pisara.

Obadva pisara imaju uglavnom istu grafiju, pa glasovne skupine *ja* i *je* pišu slovima *ê* i *e*; ali prvi pored toga dosta često upotrebljava i ligature *ja* i *je*, a drugi samo izuzetno slovo *je*, dok slova

⁹ Anali Historijskog instituta JAZU I 1, str. 75—78.

ja ne upotrebljava nikada. Glas *ć* obadva pisara pišu slovom *k*, rjeđe slovom *št*, ali dok prvi pisar glas *đ* piše slovima *g* i *đ*, drugi za taj glas obično upotrebljava slovo *d*. Prvi pisar ispred glasovnih skupina *ja* i *je* obično piše *i*, a drugi *v*; glasovnu skupinu *lu* prvi pisar piše *lju*, a drugi obično *lu*² i t. d. I u njihovu jeziku imade dosta zajedničkih osobina. Obadva pisara za glasove *e* i *ê* upotrebljavaju bez ikakve razlike slova *e* i *ê*, a također često glas *v* u jakom položaju pišu slovom *e*, rijetko glas *e* slovom *v*. Ali dok je kod prvoga pisara zamjena zvučnog suglasnika nezvučnim dosta rijetka, kod drugoga imade mnoštvo takvih primjera: *isvprvva* 5¹⁰, *isv davvna* 9, *isvnesetv* 9, *isv davvno vrêmene* 16, *isvnosetv isv grada* 74—75, *isvšbli* 113; *rasvê* 59, 74, 144; *piskupvbe* 148; *plotv* 9, *na etvno* 45, *svobotvno* 79, 150, *svobotvni* 83, *kvtv* 83, *bezv sutvbine* 103, 107, *zletv* 117, *epitavrv* 124; *ekvda* 90; *svvonomv* 210. Pored toga drugi pisar pod utjecajem latinske grafije kod zamjenice *vsvv* mjesto *v* piše *u*: *s usemi* 49, 111, *s usom* 56, *v usei* 116, *use* 159. Također piše dvostruko *r* u riječi *gorvbre* 125, 127, 128, 130, 131, 135, a više puta ne razlikuje glasove *ć* i *č* te piše: *moči* 47, 53, *naiveče* 55, *veče* 139, *veča* 170, 180, *duža benetekvkoga* 153—154. Morfološke i sintaktičke pogreške kod obadvaju pisara uglavnom su istoga karaktera, ali i tu postoje neke individualne razlike. Prema tome nema nikakve sumnje, da samo prvih osam isprava potječe od pisara, koga Čremošnik nazivlje Anonimom, dok je devetu ispravu pisao neki drugi pisar, koga je Dubrovačka općina posebno naručila, jamačno s razloga, što njihov notar radi velike starosti nije bio sposoban pisati svečane isprave.

Jirečkovu tvrdnju, da notar Paskal nije pisao prvih osam ćirilskih isprava, nastojao je Čremošnik potkrijepiti paleografskim razlozima. Prema njegovu mišljenju pisar ovih ćirilskih isprava nije mogao biti Paskal, »jer ona slova koja su u ćirilici i latinici zajednička, pokazuju u ćirilskim dokumentima poteze koji se bitno razlikuju od Paskalovih. Najviše razlika ima u slovu *a*, ali i slovo *r* piše pisar ćirilce drukčije, nego li Paskal«. U prilog svojoj tvrdnji navodi Čremošnik i ostatak notarskog znaka, koji se nalazi na Ninoslavljevoj ispravi iz g. 1240. Kako nema veće sličnosti između ovoga ostatka i notarskog znaka Paskalova, Čremošnik misli, da su to dva različita notarska znaka.¹¹ Međutim ove Čremošnikove konstatacije, kao ni spomenute

¹⁰ Brojkom uz primjer označujem kod ove isprave redak Miklošićeva, a kod drugih redak Stojanovičeva izdanja.

¹¹ Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta IV 5, str. 211 i Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sv. III, str. 120—121.

Jirečkove, nemaju dokazne moći. Latinska obrazovanost pisara utjecala je u prvom redu na duktus, t. j. način oblikovanja ćirilskih slova, a vrlo rijetko i na njihov oblik. Tako je moglo biti i u slučaju, ako je Paskal pisao spomenute ćirilске isprave. Što se tiče ostatka notarskoga znaka na Ninoslavljevoj ispravi iz g. 1240., treba napomenuti, da je taj ostatak tako malen, da se iz njega ne može ništa sigurno zaključiti. Prema tome treba zauzeti kritičko stanovište i prema Čremošnikovu mišljenju, da je u Dubrovniku pored Paskala postojao poseban notar za ćirilске isprave, koji je radio pod utjecajem »svoga mlađeg druga u latinskoj kancelariji«, t. j. notara Paskala, drugim riječima, da je Dubrovnik već u prvoj polovici XIII. stoljeća imao posebnu slavensku kancelariju. Utjecaj Paskalov vidi Čremošnik u načinu datiranja i ovjeravanja ćirilskih isprava. U ovim ispravama stavlja se datum na početak isprave po inkarnacijskom stilu kao i u latinskim ispravama Paskalovim. Nadalje, i jedne i druge isprave ovjeravaju se često pomoću hirografa. Kako je Čremošnik ustanovio, tim načinom ovjeravanja osim Paskala nije se, uz dva izuzetka, služio nijedan naš latinski notar srednjega vijeka.¹² Međutim od svih Paskalovih sačuvanih isprava, a ima ih preko stotinu, otprilike jedna trećina su hirografi.

Kako se moglo vidjeti iz dosadašnjeg izlaganja, Jirečkovi i Čremošnikovi prigovori nisu takve prirode, da bi isključili mogućnost pretpostavke, da je Paskal kao latinski notar pisao i spomenute ćirilске isprave. No ima još jedna činjenica, koja se na prvi pogled protivi toj pretpostavci. Prezbiter Paskal nastupio je notarsku službu tek g. 1228. Kako je onda već g. 1215. mogao napisati ćirilsku ispravu, koja nipošto nije pisana »početnički«, kako bi to htio Čremošnik, već ispisanim rukopisom, koji se ne razlikuje bitno od rukopisa ostalih ćirilskih isprava istoga pisara? — Međutim, ova ćirilska isprava velikog župana Stefana daje nam zapravo ključ za rješenje čitavoga pitanja. U svojoj raspravi »Da li je sačuvan original isprave Kulina bana«, objavljenoj g. 1955.,¹³ tvrdio sam, da je ova isprava prijepis originala, sastavljena na dvoru velikog župana Stefana, i to zato, što u njoj tako reći i nema onih jezičnih pogrešaka, koje su karakteristične za tadašnje pisare Dubrovčane romanskog podrijetla. Za tu svoju tvrdnju navest ću ovdje neke nove dokaze.

¹² Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta IV 5, str. 207—209.

¹³ Radovi Staroslavenskog instituta, knj. II, Zagreb 1955, str. 11—12.

U dubrovačkom Državnom arhivu pored ćirilске isprave velikoga župana Stefana iz g. 1215. nalaze se i dva njezina latinska prijevoda. Jedan od tih prijevoda potječe od Paskala.¹⁴ Uspoređivanjem ovoga Paskalova prijevoda s ćirilskom ispravom opazio sam, da su obadva dokumenta načinjena od istoga komada malo deblje pergamene. Ova je pergamena bila najprije izlinirana u razmaku 7—7,5 mm, a lijevo i desno bile su povučene uspravne linije za početak i svršetak retka. Na gornjoj polovici pergamene bio je ispisan ćirilski, a na donjoj latinski tekst. Svaki od njih imade 13 redaka. Između obadva teksta bila su ostavljena tri retka prazna. Dva prazna retka bila su ostavljena i ispod latinskog teksta prilikom obrezivanja pergamene, dok je s gornje, s lijeve i desne strane pergamena obrezana uz sam tekst. Kod obrezivanja ostao je od lijeve uspravne linije samo trag na donjem dijelu, dok je desna linija ostala čitava počevši od kraja vodoravne linije ispod drugog retka. Kako je ova desna linija bila kosa, pisar je pišući prelazio preko nje, pa je trebalo na donjem kraju obrezati pergamenu nešto dalje, tako da razmak između uspravne linije i desnoga ruba pergamene iznosi na sastavu isprava oko 4 mm, a na donjem kraju oko 8 mm. Ovako obrezana pergamena imala je približno kvadratičan oblik sa širinom gore 21,1 cm, dolje 20,3 cm, a visinom lijevo 22 cm, desno 23 cm. Razlika u širini pergamene objašnjena je, a razlika u duljini nastala je zbog toga, što je u ćirilskoj ispravi razmak između pojedinih vodoravnih linija lijevo nešto manji nego desno.

Poslije obrezivanja pergamena je bila prerezana popola, i to na prvoj liniji iznad latinskoga teksta. No ovaj rez nije posve ravan, pa se tako ostaci linije vide lijevo i desno na donjoj, a u sredini na gornjoj ispravi. Dok je latinska isprava ostala bez pečata, na ćirilskoj ispravi načinjena je plika i na njoj dva reza, jedan pokraj drugoga u razmaku od 15 mm, a kroz njih je provučena vrpca, na koju je pričvršćen pečat. Materijal vrpce, kako je to ustanovio Čremošnik, dokazuje, da je isprava pečaćena u Dubrovniku. »No vrpca je«, kaže Čremošnik, »kanafa od običnog lana, a kanafu je u cijeloj južnoslavenskoj sfragistici upotrebljavao jedino Dubrovnik, a i to vrlo rijetko (u ovom našem slučaju, dalje na priznatici Grdomana, poslanika kralja Uroša I. god. 1252. i konačno na ugovoru Dubrovnika sa Kotorom

---

¹⁴ Registriran je zajedno s ćirilskom ispravom velikoga župana Stefana u katalogu Ćurlice pod br. 194, dok je drugi prijevod registriran u katalogu isprava, koje su vraćene iz Beča, pod br. II-190.

god. 1279).¹⁵ I sam pečat isprave vrlo je sumnjiva podrijetla. Iz one četvrtine, koja je sačuvana, vidi se, da je to bio nečitljiv pečat, pa je teško vjerovati, da bi to bio ostatak pečata velikoga župana Stefana.

Prema svemu vidi se, da ta isprava nije originalna povelja velikoga župana Stefana, već kopija, načinjena u Dubrovačkoj kancelariji u vrijeme, kad je Paskal vršio službu latinskog notara. Već sama vrpca isprave mogla bi nam dati neku orijentaciju o vremenu njezina postanka, t. j. ova je kopija mogla nastati oko g. 1252., kad je isto takva vrpca upotrebljena za pečačenje priznanice Grdomana, poslanika kralja Uroša I. No sigurnije podatke za datiranje isprave daje nam latinsko pismo Paskalovo. Prema Jirečkovim podacima Paskal je vršio notarsku službu do g. 1262.¹⁶, ali ja sam u dubrovačkom Državnom arhivu našao i jednu Paskalovu ispravu od 13. XII. 1266.¹⁷ s potpunim njegovim potpisom i notarskim znakom ispod cijele isprave. Kad se pismo ove isprave usporedi s pismom njegova kapitulara iz g. 1228., teško je u prvi mah vjerovati, da je obadva dokumenta pisala ista ruka. Pismo prve Paskalove isprave je lijepo, krupno i zbito kancelarijsko pismo (karolina) s pravilno oblikovanim slovima iste visine. Naprotiv spomenuta isprava iz g. 1266. pisana je razmaknutim slovima nejednake visine i posve deformirana oblika. Do takvog deformiranja pisma došlo je kod Paskala postepeno, što se lijepo može ustanoviti pregledanjem njegovih isprava iz kasnijih godina. Dok se pismo njegovih ranijih isprava ne razlikuje mnogo od pisma njegova kapitulara, iako nije uvijek tako krupno, pravilno i lijepo, u kasnijim ispravama, uglavnom oko g. 1250., njegovo se pismo počinje pomalo rastvarati. Prije svega Paskal piše krupnijim slovima s nešto većim razmakom, slova su mu često nejednake veličine i djelomično kosa, a pored toga koči mu se ruka, slova mu postaju uglata, nepravilna, dok se ne izobličie posvema. Uza sve to kroz čitavo vrijeme svoje notaraskе službe Paskal ne mijenja bitno oblik svoga pisma, a ni svoje individualne navike. Paskal je pisao i koncepte, ali se njihovo pismo ne razlikuje mnogo od pisma gotovih isprava. Tako je na pr. latinski koncept za ćirilske isprave Dubrovačke općine i kralja Vladislava iz g. 1234./5. pisan dosta lijepim, jednolikim i oblim pismom, dok se u pismu latinskog koncepta za ispravu kralja Uroša I. iz g. 1243. opaža veća zbitost i uglatost slova. Dakako, da sve te oznake Paskalova pisma u svim njegovim ispra-

¹⁵ Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I 1, str. 77.

¹⁶ Archiv für slavische Philologie XXVI, str. 187.

¹⁷ Registrirana je u katalogu Čurlice pod br. 166.

vama ne dolaze jednako do izražaja, pa će iscrpna analiza njegova pisma donijeti točnije rezultate.

Pismo spomenutog latinskog prijevoda isprave velikoga župana Stefana iz g. 1215. je dosta krupno, sa širokim, razmaknutim slovima, koja nisu uvijek jednako velika, a ni posve uspravna, ali su još uvijek dosta pravilna. Prema ovim oznakama treba ga svakako staviti u prvu fazu rastvaranja Paskalova pisma, i to poslije g. 1250. Kad se s ovim pismom usporedi pismo ćirilskog teksta iste isprave, vidi se, da i ovo ćirilsko pismo imade iste opće oznake, t. j. da je njegov *conspectus generalis* uglavnom isti. Slova ovoga pisma također su krupna i razmaknuta. Naročito treba naglasiti nejednaku veličinu i kosi položaj pojedinih slova, kao neko talasanje slova u retku, što je jedna od glavnih karakteristika Paskalova pisma. Prema tome treba ozbiljno razmotriti pitanje, nije li Paskal autor i ćirilskoga teksta ove isprave. Prije nego se upustim u pojedinačno dokazivanje, navest ću Čremošnikovu karakteristiku pisma i pisara svih osam ćirilskih isprava. Prema Čremošniku pisareva je ruka u početku »pisala mladičkim poletom i lijepim, jednakomjernim i sigurnim potezima, kasnije u starosti prilično drhtavom rukom, i, zbog slabijeg vida, sa sve većim i sve nejednakomjernijim slovima. Ali individualni potezi pojedinih slova ostaju mu kroz cijeli život jednaki, karakteristična slova *a*, *v*, *ž*, *u*² i t. d. piše u mladosti kao i u starosti jednakim potezima i jednakim sastavnim dijelovima dotičnog slova.«¹⁸ Mislim, da ne treba trošiti riječi i dokazivati, da je to ujedno i karakteristika Paskalova pisma. Početak staračkog deformiranja pisma ćirilskoga pisara opazio je Čremošnik u ispravi bana Mateja Ninoslava iz g. 1249. Ja sam ga, u nešto manjoj mjeri, opazio već u ispravi Krajinjana iz g. 1248. Ćirilsko pismo isprave velikog župana Stefana svakako je nastalo poslije ovih isprava, jer su u njemu slova ne samo velika, kao u Ninoslavljevoj ispravi iz g. 1249., nego i razmaknuta i nejednake veličine. Pojedine crte su debele, nema laganih prijelaza ni zaobljavanja, početak i kraj crta je odsječen. Sve su to znakovi staračke popustljivosti pisara. Prema tome su i ćirilski i latinski tekst isprave velikog župana Stefana iz g. 1215. nastali poslije g. 1250., a kako obadva pisma imadu iste glavne oznake, ne treba sumnjati, da ih je pisala ista ruka, t. j. tadašnji dubrovački latinski notar Paskal, koji je nesumnjivo pisar latinskoga teksta isprave. Za ovu pretpostavku ima i direktnih dokaza.

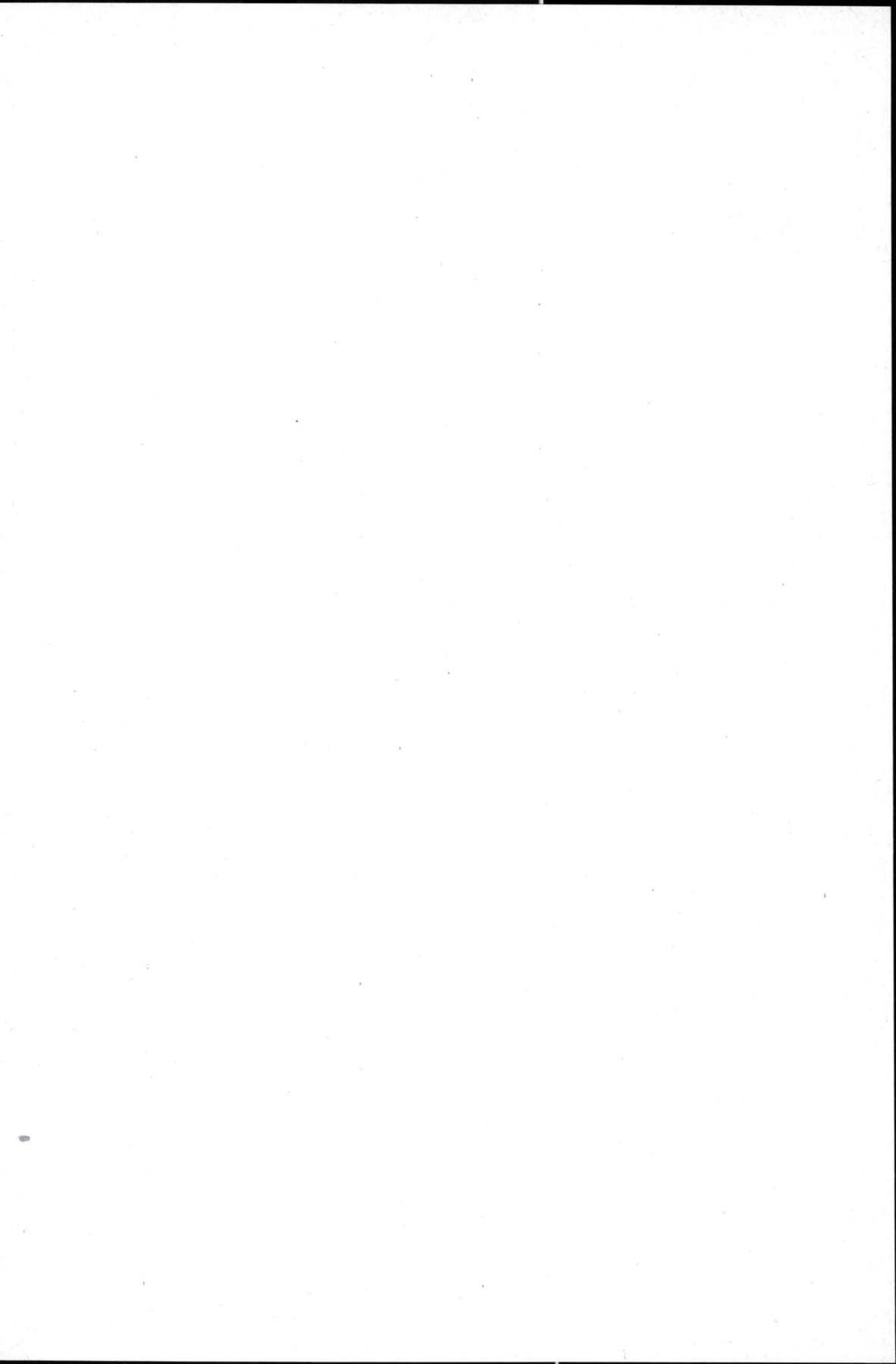
¹⁸ Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I 1, str. 75—76.

Prije svega treba istaknuti, da polovica spomenutih ćirilskih isprava imade na početku kao znak simboličke invokacije isti križ, koji dolazi i na Paskalovim latinskim ispravama. To su: isprava velikog župana Stefana iz g. 1215., isprava Dubrovačke općine kralju Uroša I. iz g. 1243., isprava Krajinjana iz g. 1248. i isprava kralja Uroša I. iz g. 1252. U pismu Dubrovačke općine kralju Vladislavu iz g. 1238./40. dolazi jednostavan, a u ispravama bana Mateja Ninslava iz g. 1240 i 1249. te humskog župana Radoslava iz g. 1254. posebno ukrašen križ. Vodoravna crta običnog Paskalova križa kraća je od uspravne, a na krajevima imade okomite crtice. Uspravna crta ima takav završetak samo na gornjem kraju, a donja polovica ove crte nije uvijek ravna, već često zavignuta nalijevo. Kad se usporedi križ prvih četiriju ćirilskih isprava i latinskih isprava Paskalovih, vidi se, da u načinu njegova izvođenja nema nikakvih razlika, t. j. da je taj križ u jednim i u drugim ispravama pisala ista ruka. To naročito upada u oči kod isprave velikoga župana Stefana iz g. 1215. i njezina latinskog prijevoda, koji potječe od Paskala.

Kako je već spomenuto, Čremošnik tvrdi, da ne postaji nikakva sličnost u obliku pojedinih slova ćirilskoga pisara i notara Paskala, i kao primjer navodi slova *a* i *r*. Ni ova Čremošnikova tvrdnja ne odgovara činjenicama. Istina je doduše, da se noviji tip slova *a* navedenih ćirilskih isprava sa sitnom okruglom petljom priljubljenom uz uspravno stablo, koje zalazi u gornji i donji prostor, jače razlikuje od latinskoga *a* nego stariji tip toga ćirilskoga slova s kosim stablom, ograničenim na srednji prostor, i krupnom, obješenom petljom. Taj noviji tip slova *a* nastao je organski u sklopu ćirilskoga pisma, pa ga pored starijega tipa, dakako bez produženja stabla, nalazimo već u Dobromirovu evanđelju iz XII. stoljeća. Obadva tipa slova *a* dolaze i u našim najstarijim ćirilskim ispravama, i to u ćirilskim potpisima na originalu i kopiji latinske Nemanjine isprave iz g. 1186., u Nemanjinoj hilendarskoj povelji iz g. 1198./9. te u primjercima A i B (t. zv. originalu i mlađem prijepisu) Kulinove isprave iz g. 1189. Već u nekim od spomenutih isprava (u ćirilskim potpisima na originalu i kopiji latinske Nemanjine isprave iz g. 1186. i u Nemanjinoj hilendarskoj povelji) stablo novijega tipa slova *a* zalazi duboko u donji prostor. Ovakav noviji tip slova *a* s produženim stablom postaje najkarakterističnije slovo kancelarijske poluminuskule u prvoj polovici XIII. stoljeća. Bez produženja stabla upotrebljava ga isključivo i pisar isprave Dubrovačke općine bugarskom caru Mihajlu Asenu iz g. 1253., iako nastoji, da mu pismo poprimi svečani, ustavni karakter. Kako je pismo

spomenutih osam ćirilskih isprava iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća izrazita kancelarijska poluminuskula, bilo bi neprirodno, da se njihov pisar služi samo starijim tipom slova *a*, ili da noviji tip prilagođuje latinskom obliku. Takav stariji tip slova *a*, koji je u pojedinim slučajevima vrlo sličan latinskome *a*, dolazi u tim ispravama redovito u slovu *ja*. Drugo slovo, koje navodi Čremošnik, t. j. slovo *r* u navedenim ćirilskim ispravama uistinu se oblikuje kao latinsko *p*. Ono se sastoji od uspravna stabla i lijepo zavinuta luka, koji počinje nešto niže od gornjega vrha stabla. U pojedinim primjerima ovo se slovo ne razlikuje mnogo od Paskalova latinskoga slova *p*. Takav je slučaj i s petljom slova *b*, *v* i *ê*. Ova petlja u navedenim ćirilskim ispravama izvodi se na isti način kao desni luk latinskoga slova *h*. U primjerima, gdje petlja navedenih slova ostaje dolje otvorena, ona se od desne polovce Paskalova latinskoga *h* razlikuje samo utoliko, što se ne spušta ispod donje osnovne linije.

Posljednja dva slučaja pokazuju, da je spomenute dubrovačke isprave iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća pisao latinski pisar. Da je taj pisar bio notar Paskal, može se neposredno dokazati oblikovanjem slova *z*. Ćirilsko slovo *z* sastoji se od vodoravne crte na gornjoj liniji srednjega prostora, kosa stabla u srednjem prostoru i zaobljena repića, koji se nadovezuje na donji kraj stabla i zalazi u donji prostor. Obično vodoravna crta na lijevoj strani im privjesak, a repić sa stablom čini oštar kut. U pismu spomenutih ćirilskih isprava iz kraja XII. i početka XIII. stoljeća u većini slučajeva gubi se oštirna donjega koljena slova *z*, stablo i repić izvode se jednim potezom pera te imaju oblik valovite crte, koja kasnije prelazi u nadesno otvoren luk. U spomenutim ćirilskim ispravama iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća vodoravna crta slova *z* nema privjeska s lijeve strane, već točku ili okomitu crticu odozgo. Ova točka ili crtica u većini primjera ne nalazi se na lijevom kraju vodoravne crte slova *z*, već više ili manje prema njezinoj sredini; stablo i repić obično imaju oblik cik-cak crte sa dva koljena. U nekim primjerima prvo je koljeno nešto više od donje linije srednjega prostora, a drugo na donjoj liniji, dok su u drugim primjerima na toj liniji obadva koljena. Ako malo zavirimo u latinske isprave Paskalove, vidimo, da se u njima na isti način oblikuje slovo *z*, štoviše, istu nemarnost kod stavljanja točke na vodoravnu crtu i kod oblikovanja stabla i repića opažamo često u jednim i u drugim ispravama. Prema tome je ćirilsko slovo *z* oblikovano na posve isti individualan način kao i latinsko Paskalovo *z*, drugim riječima, obadva slova, a prema tome i cijele

isprave potječu od Paskala. Paskal je očito pazio na markantne crte pojedinih latinskih i ćirilskih slova, no u ovom slučaju nije opazio razlike, pa je ćirilsko slovo *z* oblikovao kao latinsko *z*, iako se to protivilo osnovnom obliku i razvojnoj tendenciji ćirilskoga slova. U tu istu pogrešku upao je Paskal i kod oblikovanja ćirilskoga slova *v*. U razvoju ovoga slova postojale su dvije tendencije: povećanje donjega dijela slova i gubljenje usjeka u sredini. Ova je druga tendencija u kancelarijskom pismu prevladala, pa se u ispravama iz prve polovice XIII. stoljeća, koje su pisane tim pismom, slovo *v* približuje obliku pravokutnika ili kvadrata. Paskalovo ćirilsko *v* krupnije je u gornjem, a sitnije u donjem dijelu. To je radi toga, što se njegova desna strana sastoji od iste cik-cak linije kao stablo i repić zlova *z* ili desna strana latinske kratice za *que*. Ova cik-cak linija obično se ne dotiče sredine stabla. I ćirilsko *h* oblikuje Paskal uglavnom na isti način kao latinsko *x*. — Nije potrebno naročito isticati neke druge osobine Paskalova ćirilskog pisma, na pr. da uspravne crte slova *i*, *n* i lijeva strana slova *k* često imaju oblik latinske *ü*-crte, da slovo *s* i desna strana slova *k* često u gornjem dijelu imaju posebnu kvačicu i dr., jer su sve to poznate osobine ćirilskog pisma, koje potječe od pisara latinske obrazovanosti.

Kad znademo, da je Paskal pisar spomenutih osam ćirilskih isprava iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća, bit će mnogo lakše ocijeniti njihov diplomatski karakter, a također riješiti pitanje njihove originalnosti. Također ne će biti teško odrediti osobnu ulogu Paskalovu i ulogu dubrovačke kancelarije u stvaranju kancelarijske poluminskule u prvoj polovici XIII. stoljeća. Prvim pitanjem bavio se najviše Čremošnik. On je u dva navrata iznio mišljenje, da su sve sačuvane isprave dubrovačkog Anonima, t. j. Paskala, originali, i to ne samo dubrovačke isprave, nego i isprave stranih vladara, koji su prigodom sastavljanja ovih isprava došli u Dubrovnik, ili su isprave sastavljene u Dubrovniku u njihovoj odsutnosti, a iza toga su odnesene izdavaocima na potpis.¹⁹ Da su ugovori između Dubrovačke općine i susjednih hrvatskih i srpskih vladara plod prethodnih diplomatskih pregovora, da su postojali pismeni prijedlozi i koncepti isprava, to je općenito poznata činjenica. Analizom isprave velikog župana Stefana iz g. 1215. iskrsava nova činjenica, da je Paskal pored latinskih konceptata, originalnih ćirilskih isprava i njihovih latinskih prijevoda pisao i duplikate ili kopije ćirilskih originala, bolje reći njihove fal-

¹⁹ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sv. III, str. 137—138 i Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I 1, str. 78—79.

zifikate. U povijesti dubrovačke kancelarije onoga vremena nije to jedini slučaj. Poznato je, da je latinski ugovor između velikog župana Nemanje i Dubrovačke općine iz g. 1186. sačuvan u dva primjerka, koji se na nekim mjestima razlikuju među sobom. Tek u novije vrijeme uspjelo je Vinku Foretiću da oštromnom analizom ustanovi, da je samo jedan od tih primjeraka original, a drugi kopija.²⁰ Moja analiza ćirilskih potpisa, koji se nalaze na obadva dokumenta, potvrdila je Foretićevo mišljenje.²¹

Kod ispitivanja originalnosti Paskalovih ćirilskih isprava treba uzeti u obzir ne samo njihov diplomatski oblik i paleografski karakter njihova pisma, nego i njihove jezične osobine. Upravo jezične osobine isprave velikoga župana Stefana iz g. 1215. pobudile su u meni prvu sumnju, da sačuvani primjerak ove isprave nije original. Kao što je spomenuto, Paskalove ćirilске isprave pisane su lošim jezikom, ali njegove jezične pogreške u svim ispravama ne dolaze jednako do izražaja. To se može ustanoviti uspoređivanjem njegovih originalnih, hirografom i pečatom ovjerovljenih isprava, koje su pisane u Dubrovniku, pa ne treba sumnjati, da i njihov tekst potječe od Paskala. Takva je prije svega isprava Dubrovačke općine kralju Urošu I. iz g. 1243., sstavljena u Dubrovniku u prisutnosti kraljeva poslanika Jurka i ovjerovljea hirografom. Ova isprava može se uzeti kao izvorni dokument Paskalova govora, ali treba računati s utjecajem kraljeva poslanika Jurka, koji je bez sumnje sudjelovao kod formulacije teksta isprave. Sa stranim jezičnim utjecajem treba računati i u originalnim ispravama bana Mateja Ninoslava iz g. 1240. i 1249. Prva isprava sastavljena je također u Dubrovniku, ali u prisutnosti bana Mateja Ninoslava i njegovih boljara, a druga je gotovo doslovan prijepis prve. Prisutni bosanski boljari jamačno su utjecali na formulaciju teksta isprave, a neki njezini pasusi nalazili su se već u ranijim Ninoslavljevim ispravama. Radi toga i ove isprave ne mogu biti posve vjerni dokumenti Paskalova govora. Originalna isprava Krajinjana iz g. 1248. pisana je također u Dubrovniku u prisutnosti njihova izaslanika Odole Predenića, koji je, kako se čini, imao vrlo malo utjecaja na jezik same isprave. Osim toga se tekst ove isprave razlikuje od teksta ranijih ugovora s bosanskim i raškim vladarima, pa ga je Paskal morao sam formulirati. Radi toga je ova isprava vjer-

---

²⁰ Dr. Vinko Foretić, Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina, Rad JAZU, knj. 283, Zagreb 1951, str. 51—72.

²¹ O. c., str. 16—23.

niji dokumenat Paskalova jezika nego već spomenute tri isprave. U njoj ima najviše jezičnih pogrešaka, koje su uvjetovane romanskim podrijetlom Paskalovim.

Da se pomoću jezičnih pogrešaka ocijeni originalnost ostalih četiriju Paskalovih isprava, treba te pogreške podijeliti u dvije skupine: na jednu stranu treba odvojiti pravopisne i fonetske, a na drugu stranu morfološke i sintaktičke. Među pogreškama prve skupine najčešća je zamjena glasova i slova *ê* i *e* te *ѵ* i *e*, a također zamjena sonantnoga *r* i *l* glasovnim skupinama *er* i *el*. Kako je već spomenuto, u Paskalovim ćirilskim ispravama vrlo rijetko dolazi do zamjene zvučnoga suglasnika nezvučnim, i to samo na kraju riječi (nekoliko puta u prijedlozima *besѵ* i *isѵ* i u dva osamljena primjera *napretѵ* i *delѵkѵ*). Među pogreškama druge skupine treba spomenuti miješanje imeničkih i pridjevskih oblika, upotrebu nominativa mjesto ostalih padeža, ili akuzativa mjesto nominativa, upotrebu genitiva s prijedlogom *od* mjesto posvojnog pridjeva, upotrebu krivog padeža u prijedložnim izrazima, te krivu upotrebu padeža i prijedložnih izraza uopće, kao i nezgrapne i u duhu latinskog, odnosno romanskog jezika sastavljene izraze i rečenične konstrukcije.

U spomenutoj ispravi velikoga župana Stefana iz g. 1215. dolaze samo pogreške prve skupine, što se može vidjeti iz primjera: *vêli* 1, *ime* (3.1. sg.) 9, *ne* (3.1. sg.) 15 pored *nê* 10, *prestuplu* 15, *čes(tѵ)ni* 4, a da ne spominjem ispadanje poluvokala u riječima *vsakoga* 6, *smѵ* 7, *kto* 8, *što* 9, 11 s 10, kao i izostavljanje title u kratici *evanѵgliê* 5, što je obična pojava i u tadašnjim ćirilskim ispravama nedubrovačkog podrijetla. U pogreške druge skupine treba ubrojiti samo dat. sg. *vѵse* u izrazu *vѵse obkinê* 3, no tu je razlika između napisanoga i pravilnoga oblika tako malena, da je Paskal nije ni primjećivao, pa i u drugim ispravama upotrebljava oblike *vѵse*, *moje* pored pravilnih *vѵsei*, *mojei*. Pogrešaka prve skupine imade velik broj u svim Paskalovim ćirilskim ispravama. One su fonetskoga karaktera, jer Paskal nije primjećivao razliku u izgovoru vokala *ê* i *e*, a miješao je i *ѵ* s *e*, pa su za njega slova *ê* i *e* te *ѵ* i *e* bila dva različita znaka za iste ili slične glasove. Da je slova *ê* i *e* smatrao običnim grafijskim varijantama, može se zaključiti na osnovi uspoređivanja teksta Ninoslavljevih isprava iz g. 1240. i 1249. Paskal je drugu ispravu uz neznatne izmjene teksta prepisao iz prve, ali s velikim mnoštvom spomenutih grafijskih varijanata. Tako on u prvoj ispravi piše *uplѵštenîê* 1, *sê* 14, *vѵsê opѵkinê gradѵskê* 15, *sê razѵratitê* 27—28, *sѵ kralêmѵ* 28, a u

drugoj *upelbštēniē* 1, *se* 4, *v̄se op̄skine grad̄bskē* 6, *se raz̄bratīte* 18—19, *sv̄ kralemt̄* 19. Pored toga piše u prvoj ispravi *ljudie* 25, *sudu* 26, *pravinē* 27, a u drugoj *ljudi* 16, *suđu* 17, *pravinu* 18. (Navodim paralelne primjere samo iz onih dijelova druge isprave, što ih je Stojanović prepisao iz litografskog snimka.) Kad je Paskal tako postupao kod prepisivanja svojih vlastitih isprava, nije nikakvo čudo, da je mijenjao grafiju, a katkada i oblike, i kod prepisivanja tuđih isprava.

I u ćirilskoj ispravi kralja Uroša I. iz g. 1252., koju je pisao Paskal, dolaze uglavnom samo grafijsko-fonetske pogreške, što se može vidjeti iz primjera: *mar̄bcēlu* 2, *v̄sēi* 3, *nevregēni* 5—6, *prodajukē* 9, *oneh̄v* 9, *preslušav̄* 11, *povēlenije* 11, *gnevom̄* 12, *sē* 12, 14, 18, *tr̄vgē* (ak. pl.) 13, *gde gode* 13, *uz(e)mlē* 14, *prav̄dē* (ak. pl.) 16, *privr̄ožē* 16, *vlastelē* (nom. pl.) 23, *pregnemu* 25, *vere* (lok. sg.) 27; *v̄sm̄* (lok. pl.) 2, *ne* (mj. n̄) 7, *dohodek̄* 8, *šed̄* 13, *na* (mj. ne) 13, *šed̄šim̄* 15, *sem̄* (1.1. sg.) 25, *utvergenije* 27—28. Od morfoloških pogrešaka dolaze: *naši prv̄i* (gen. pl.) 4, *moje* (mj. *mojei*) 5, 19, *trgov̄cē* (gen. pl.) 13, *z(e)mle* (lok. sg.) 20, *u segaš̄nem̄ potvr̄egenie* (lok. sg.) 26. Ove se pogreške mogu većinom pripisati nemarnosti pisara, a ta je uzrok i pogreškama: *talože* (?) 8, *pr̄ēgi* (mj. *pr̄ēge*) 15, *tak̄ci* (mj. *taki*) 17, *kupl̄ija* (mj. *kuplja*) 20. Kako se vidi, u toj dosta velikoj ispravi nema uopće sintaktičkih pogrešaka, koje su vrlo karakteristične za originalan Paskalov govor, pa se posve sigurno može zaključiti, da je ova isprava, kao i isprava velikog župana Stefana iz g. 1215., prepisana iz originala, koji je bio napisan pravilnim srpskim jezikom. Prepisujući ovu spravu Paskal nije ni imao namjeru, da svoj prijepis prikaže kao original, jer nije dovršio Urošev potpis na kraju isprave, a nije je ni zapečatio, kao što je to učinio s ispravom velikog župana Stefana iz g. 1215.

Malo je drukčiji slučaj s preostalim dvjema ispravama, t. j. pismom Dubrovačke općine kralju Vladislavu iz g. 1238./40. i onim primjerkom isprave humskog župana Radoslava iz g. 1254., koji potječe od Paskala. Ove obadvije isprave pisane su originalnim jezikom Paskalovim. Prva isprava mogla bi se smatrati konceptom, ali iz sačuvanih dokumenata dubrovačke kancelarije, koji su nastali u to vrijeme, može se zaključiti, da su dubrovački koncepti bili prijedlozi za tekst ugovora. Ovdje nemamo takav slučaj, jer je isprava iz g. 1238./40. obično pismo, kojim se Dubrovačka općina ispričava zbog plijenjenja. Postoje dakle dvije mogućnosti: ili je kralj Vladislav vratio ovo pismo, ili mu ono uopće nije bilo odaslano. — Druga od ovih dviju isprava, kako je već spomenuto, jest Paskalovom rukom

pisan tekst isprave humskog župana Radoslava iz g. 1254. Tom ispravom sklopljen je s Dubrovačkom općinom ugovor o prijateljstvu i savezu protiv kralja Uroša I. Pored Paskalova primjerka postojao je još jedan pečatom ovjеровljen primjerak Radoslavljeve isprave, a sačuvan je i neovjеровljen primjerak isprave Dubrovačke općine. Da se odredi karakter Paskalove isprave, treba, ukoliko je to moguće, proučiti oblik, sadržaj, pismo, grafiju i jezik svih triju isprava.

Paskalov primjerak Radoslavljeve isprave i neovjеровljeni primjerak isprave Dubrovačke općine svojim vanjskim oblikom stvaraju utisak koncepta. Kod prve isprave ostao je pri dnu prazan prostor visok 7, 5—9,5 cm (ne računajući oko 4 cm široku pliku), a kod druge 12—10,8 cm (prva brojka označuje visinu lijeve, a druga visinu desne strane isprave).²² Očito je, da pisarima prije pisanja teksta nije bio poznat opseg dokumenata, t. j. da su pisali koncept. Na tu pretpostavku upućuje i način liniranja prve te neravnost redaka i oblik druge isprave, nadalje nemarno pismo i neke pogreške, na pr. u prvoj *tisošta* 3 mj. *tisušta*, *b(ogorod)ucu* 12 mj. *b(ogorod)icu*, *marieo* 13 mj. *mariju*, a u drugoj *luli* 9 mj. *ludi*, *crau* 24 mj. *caru*, koje pokazuju, da pisanju ovih dokumenata nije bila posvećena velika pažnja. Ako se usporedi sadržaj obadviju isprava, vidi se, da su obadvije napisane istoga dana 22. V. 1254. u prisutnosti dubrovačke i humske vlastele. Na Radoslavljevu ispravu zakleo se u ime humske vlastele imotski satnik, a na ispravu Dubrovačke općine u ime dubrovačke vlastele ban Martolo Vrsaiković. Kako se ne spominje prisutnost humskoga kneza Radoslava, očito je, da su obadvije isprave napisane u Dubrovniku. To pokazuje i njihov diplomatski oblik i međusobna zavisnost teksta. Obadvije isprave datirane su na početku po inkarnacijskom stilu, a to redovito čini Paskal u svojim originalnim ćirilskim ispravama. Pored toga imaju istu formulu zakletve na početku i sankcije na svršetku, a i neka druga zajednička mjesta. Da je najprije napisan Paskalov tekst Radoslavljeve isprave, a prema njemu tekst isprave Dubrovačke općine, može se zaključiti iz jezične zavisnosti obadviju isprava.

Radoslavljev pisar, od koga potječe tekst isprave Dubrovačke općine, ne piše lijepo, ali imade ustaljenu grafiju i vrlo dobro poznaje živi narodni govor. Prenoseći iz Paskalova koncepta pojedine pasuse on ih je dotjerivao prema svojoj grafiji i jeziku, ali su ipak neka

²² Uspor. Čremošnikov opis u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sv. III, str. 135—138.

mjesta ostala neispravljena. Tako je na pr. početak isprave, promijenivši dakako imena, prepisao doslovce iz Paskalova teksta, koji glasi: *Vъ ime o(tъ)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha. aminъ. lѣto upelъštenie g(ospo)da našego is(us)ъ h(rist)a tisošta. s. n. d. m(ĕse)ca maĕ d(ъn)i. k. v. ishodešte ... vlasteli ki su zdѣ podpisani ... klъnemo se ... sъ moivъ dobrovъ hъtenie u g(ospo)d(i)na b(og)a, i u čestъni životvo-rešti h(rъst)ъ g(ospodъn)ъ, i u b(ogorod)ucu deviju marieo, i u s(ve)to evang(e)lie b(o)žie, i u .t.i.i. s(ve)tihъ ot(ъ)цъ, iže u nikei, i u s(ve)tihъ mučъnikъ blasi, dimitri [i v]ъ vsi s(ve)ti ugodivъše b(og)u odv veka 1—17. U tom odlomku izvršio je Radislavljev pisar ove jezične ispravke (ne uzimljem u obzir neke nevažne razlike): *s(ve)toga, vъplъsheniĕ, tisušta, ishodeštu, z dobrovъ vĕrovъ, čъstъni, b(ogoro-di)cu, dĕvuju mariju, vъ, vse s(ve)te, vĕka*, ali je ostavio nepravilne akuzative *s(ve)tъihъ mĕčъnikъ vlasi, dmitrъe*. Da je i ostali tekst isprave Dubrovačke općine djelomično prepisan iz Paskalova teksta Radoslavljeve isprave, a djelomično pisan po Paskalovu diktatu, može se vidjeti iz onih mjesta, koja su u obadvije isprave jednaka ili vrlo slična. I na tim mjestima Radoslavljev pisar pišući svoju ispravu popravio je neke Paskalove pogreške, a druge je ostavio. Na taj način ušle su u koncept isprave Dubrovačke općine pod Paskalovim utjecajem grafijske, morfološke i sintaktičke pogreške u ovim rečenicama: *strĕki vasъ, a i vse tvoe luli* (pogr. mj. ljudi) ... *o tĕlĕ ihъ i dobitъkъ ihъ* 9—10; *i da koĕ se krivina učini megu ludi dubrovъčъke i megu tebe i tvoi ludi, da se ispravu pravinomъ po staromu zakonu koe e među dubrovъnikъ i knežъstvo hlmъsko* 19—21. U trećem sačuvanom dokumentu, t. j. u Radoslavljevoj ispravi, koju je pisao njegov pisar, popravljane su jezične pogreške u većoj mjeri, pa tako i na ovim mjestima. U toj je ispravi Paskalov izraz *u tele ihъ i u dobitekъ ihъ* 32—33 ispravljen u *u tĕla ihъ i dobitъkъ ihъ*; Paskalov izraz *megu moi ljudi, koi su ili koi budu moi ljudi, i megu dubrovčane* 63—65 ispravljen je u *među moimi ludmi, koi su ili koi budu moi ludъe, i među dubrovčani*; Paskalov izraz *po stari zakonъ, koi jest megu dubrovъčъki gradъ i megu knežъstvo hlmъsko* 68—71 ispravljen je *po staromu zakonu, koi estъ među dubrovъnikomъ gradmъ i među knežъstvo hlmъsko*.*

Taj treći dokumenat, t. j. drugi primjerak Radoslavljeve isprave iz g. 1254. nalazio se kod prote Đ. Nikolajevića i štampan je, ali mu se zameo svaki trag. Radi toga se kod uspoređivanja ovoga primjerka s ostala dva dokumenta o ugovoru između Dubrovačke općine i humskog župana Radoslava mogu osloniti samo na njegovu grafiju i

jezik. Na osnovi ovih dvaju elemenata može se sa sigurnošću zaključiti, da je taj primjerak pisao isti Radoslavljev pisar, koji je u Dubrovniku sastavio koncept isprave Dubrovačke općine. Ovaj pisar imao je svoju ustaljenu grafiju. Paskalova slova *ja* i *je* redovito prepisuje s *ê* i *e*. Slova *št* i *g*, kad imaju glasovnu vrijednost *č* i *đ*, prepisuje sa *k* i *đ*, glasovnu skupinu *vje* piše *ve*, a mjesto *lju* piše *lu*.² Jedino u konceptu isprave Dubrovačke općine pod utjecajem Paskalova teksta piše *g* pored *đ*. Jezik mu je čisti narodni govor bez većih utjecaja crkvenog jezika. Kako se već vidjelo, više puta iste jezične ispravke unosi u koncept isprave Dubrovačke općine i u definitivni tekst Radoslavljeve isprave. Samo je kod pisanja Radoslavljeve isprave imao više vremena, a i sam karakter isprave tražio je, da u svakom pogledu bude besprikorna. Radi toga je u njoj temeljito popravio Paskalov jezik, ali se nije upuštao u izmjene teksta. Njegova rigoroznost kod pisanja Radoslavljeve isprave može se vidjeti iz ovog primjera: Prema rečenici, koja u Paskalovu tekstu Radoslavljeve isprave glasi *a da nekoj delbckъ bude megu moi ljudi . . . i megu dubrovčane* 62—65, u konceptu isprave Dubrovačke općine formulirao je slobodno rečenicu *i da koê se krivina učini megu ljudi dubrovčъcke i megu tebe i tvoi ljudi* 19—20, ne ispravljajući jezične pogreške; pišući pak Radoslavljevu ispravu on je ovu Paskalovu rečenicu samo jezično dotjerao u *da koi dlъgъ bude među moimi ludmi . . . i među dubrovčani*. Tako su u originalu Radoslavljeve isprave ostali neki latinizmi i loše sintaktičke konstrukcije, jer bi ispravljanje ovih mjesta značilo mijenjanje teksta; na pr. *da budu drъžanъ činiti ratъ kralu urošu* 23—24, *dokolê vašъ gradъ dubrovъnikъ u ratъ stoi kralemъ urošemъ* 25—27, *gde imaju silu imati* 33—34, *da mu činu vratiti vъse na plъno* 39—40, *ako li ne bihъ moglъ činiti vratiti* 40—41, *ê da imъ to odъ mene plaku* 43, *budu drъžanъ u kletъvu i u mirъ* 45—46, *dokolê učъne stoêti sъ nimъ gradъ dubrovъnikъ, dokolê carъ stoi u kletъvé i u mirê* 49—52, *da vы o tomъ uskorê damъ vêdênye* 54—55. Kod ispravljanja Paskalova teksta potkrale su se Radoslavljevu pisaru i neke stvarne i jezične pogreške, tako u rečenicama: *i vъsi dubrovčane po vъsêi moei zemlji* (kod Paskala *po vъse moje zmle*, t. j. *po vъsêhъ moiъ zemlahъ*), *koe si imamъ i koe mi da bogъ prieti* 71—74, *među mnoмъ župana radoslava* (kod Paskala *meгу mne županъ radoslava*, t. j. *među mnoмъ županomъ radoslavomъ*) i *među moe ljudi i među gradъ dubrovnikъ* (ostao neispravljen akuzativ mjesto instrumental) 79—81. Također su u originalu isprave ostale i takve jezične pogreške, što ih je Radoslavljev pisar mogao lako ispraviti: u *s(ve)-*

тыѣхъ муѣеникъ власи, дмитрѣе (ak.) 15—16, отъ днѣшнѣ дѣньхъ напредѣхъ 21—22, на ваѣхъ прѣдѣлѣхъ (ak.) 58—59, людѣе (ak.) 98. Osim toga, kako se već vidjelo, potkraj isprave nije više ispravljao instrumentalom akuzativ iza prijedloga *među*, možda zato, jer je to dolazilo u izrazima, koji su se kao termini stereotipno ponavljali.

Iz analize svih triju sačuvanih dokumenata o ugovoru između Dubrovačke općine i humskoga župana Radoslava vidi se, da su Paskalov primjerak isprave humskog župana Radoslava i neovjerovljeni primjerak isprave Dubrovačke općine koncepti. No to nisu obični prijedlozi ugovora, već obadva dokumenta imaju karakter prethodnih isprava. To se može zaključiti iz dviju činjenica: Pri sastavljanju ovih koncepata obadvije su strane položile prisegu, a u definitivnoj Radoslavljevoj ispravi nije se tekst ništa mijenjao. Može se pretpostaviti, da je bez većih promjena bila i definitivna isprava Dubrovačke općine, koja nam se na žalost nije sačuvala. Kako je došlo do toga, da je i Paskalov koncept Radoslavljeve isprave bio uvjerovljen pečatom, možemo razumjeti, kad znamo, da je u Dubrovačkoj kancelariji na isti način bila ovjerovljena krivotvorena isprava velikog župana Stefana iz g. 1215. Kada notar Paskal mogao to učiniti, nije bilo teško njemu ili kome drugome ovjeroviti pečatom ispravu, koja je obavezivala protivnu stranku, iako ova isprava nije imala definitivni karakter. Prema tome otpada Čremošnikova pretpostavka, da su se u dubrovačkoj kancelariji sastavljale isprave, koje su bile nošene stranim vladarima na potpis. Jedini izuzetak čini isprava bana Mateja Ninoslava iz g. 1249. No to nije isprava o novom ugovoru, već o prolongaciji ugovora, koji je bio sklopljen g. 1240. Pa i u ovom slučaju dubrovačka kancelarija samo je predložila tekst ugovora, a imena kletvenika pisao je Ninoslavljev pisar, koji je u ispravi izvršio i neke ispravke. Prema tome i ovu ispravu nije dovršila dubrovačka, nego bosanska kancelarija.

Ne samo za navedene Paskalove ćirilске isprave, nego i za neovjerovljene koncepte ćirilskih isprava Dubrovačke općine kralju Vladislavu iz g. 1234./5. (Stoj. br. 14) i kralju Urošu I. iz g. 1254. (Stoj. br. 22) tvrdi Čremošnik, da su originali.²³ Prvi koncept potječe od nepoznatog srpskog pisara, a drugi od Uroševa dijaka, koji je pisao i Uroševu ispravu Dubrovačkoj općini od 23. VIII. 1254. (Stoj. br. 21). Nakon svega, što je izneseno u ovoj raspravi, Čremošnikova tvrdnja nije nimalo vjerojatna. Po primjeru notara Paskala pisari susjednih vladara pisali su koncepte, koji su imali karakter prijedloga, ali ne i

²³ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sv. III, str. 137.

definitivne tekstove isprava Dubrovačke općine. Za ispravu Dubrovačke općine iz g. 1234./5., koliko nam je poznato, bio je sastavljen u dubrovačkoj kancelariji latinski koncept, koji je poslan kralju Vladislavu zajedno s konceptom Vladislavljeve isprave. Kralj Vladislav prihvatio je predloženi tekst svoje isprave, ali nije prihvatio predloženi tekst isprave Dubrovačke općine. Na njegovu dvoru sastavljen je za ispravu Dubrovačke općine novi prijedlog, a to je u dubrovačkoj kancelariji sačuvani koncept. Isto je takav koncept i sačuvani Urošev prijedlog za ispravu Dubrovačke općine iz g. 1254. Bilo bi neobično, da su se u dubrovačkoj kancelariji sačuvali originali isprava Dubrovačke općine, i to bez ikakvoga vanjskoga znaka ovjerovljenja. Da su ove dvije isprave ovjerovljene, mogli bismo pretpostaviti, da su to duplikati originala. No iz analize triju Paskalovih isprava, i to isprave velikog župana Stefana iz g. 1215., isprave kralja Uroša I. iz g. 1252. i isprave humskog župana Radoslava iz g. 1254. mogli smo se uvjeriti, da osim hirografa, koji su se redovito izdavali u dva primjerka, duplikati ćirilskih isprava nisu postojali.

Kad znademo, da spomenutih osam ćirilskih isprava iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća potječu od Paskala, ne će biti teško odrediti karakter njihova pisma i eventualni Paskalov utjecaj na razvitak ćirilskoga kancelarijskog pisma onoga vremena. O ćirilskom pismu ovih osam isprava pisao je Čremošnik u više navrata. Čremošnik je Paskalovu pismu točno odredio mjesto u razvoju tadašnje kancelarijske poluminuskule, ali nije dovoljno istaknuo njegovu povezanost s pismom naših najstarijih ćirilskih isprava (ćirilskog zapisa na originalu i kopiji latinske Nemanjine isprave iz g. 1186., Nemanjine hilendarske povelje iz g. 1198./9. i svih triju primjeraka Kulinove isprave iz g. 1189. Pismo ovih isprava je t. zv. kancelarijski ustav, koji se organski razvio iz knjiškog ustava, te neki noviji oblici njegovih slova dolaze već u pismu srednjomakedonskog Dobromirova evanđelja iz XII. stoljeća. Pisari ovih isprava, kako sam to pokazao u svojoj spomenutoj raspravi »Da li je sačuvan original isprave Kulina bana«, potječu iz travunjsko-zetskoga područja, te se u načinu oblikovanja njihova pisma opaža utjecaj latinske obrazovanosti.²⁴ Paskal nadovezuje na njihove tradicije i razvija dalje karakteristična svojstva ovoga kancelarijskog pisma, ali je u obliku slova dosta konzervativan. On još uvijek piše tropotezno ž, a č u obliku duboke čašice, pa je u tom pogledu konzervativniji od pisara primjerka C ili

²⁴ Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 2, str. 37, 40, 42, 46—47.

t. zv. starijeg prijepisa Kulinove isprave iz g. 1189., čije slovo *č* ima rašljast oblik. No zato je pišući ćirilicom dao maha svojim individualnim navikama, što ih je stekao u oblikovanju latinskih slova. Paskal se doduše trsi, da njegova slova poprime izgled ćirilice, ali mu to uvijek ne uspijeva. Uspravne crte njegovih slova *i*, *k*, *n* i *p* često dobivaju oblik latinske *i*-crte; kvačica slova *s* i desne strane slova *k* nije uvijek dovoljno povezana s ostalim dijelom slova; vodoravne crte nisu uvijek ravne, već vijugave ili zaobljene u luk, tako na pr. kod slova *b*, *g*, *p*, *š* i dr.; kružići slova *o* i desne strane slova *ju* sastoje se od dva luka, koji se katkad ne zatvaraju posvema i t. d. Pored slova, koja su oblikovana pod utjecajem sličnih latinskih (*z*, *r* i desna strana *v*), treba naročito istaknuti prelaženje pojedinih slova u gornji i donji prostor. Ovo je prelaženje brojnije (slova *ž* i *č*) i izrazitije (slovo *a*) nego u tadašnjim raškim ispravama, na pr. u ispravi kralja Vladislava iz g. 1240. (Stoj. br. 18) i u spomenutoj ispravi kralja Uroša I. iz g. 1254. (Stoj. br. 21), kojih pismo zajedno s pismom Paskalovih isprava Čremošnik smatra najizrazitijim prijelazom iz ustava u minuskulu te ga nazivlje poluustavom ili poluminuskulom.²⁵

Konzervativnost, odnosno autohtonost Paskalova vidi se i u njegovoj grafiji i u nekima od navedenih jezičnih osobina. U svome prvom ćirilskom dokumentu, t. j. pismu Dubrovačke općine kralju Vladislavu iz g. 1238./40. Paskal ne upotrebljava slova *ja* i *je*, piše slovo *đ*, a glas *ć* pored *k* označuje i slovom *št*. To je grafija, kojom su pisane i naše najstarije ćirilske isprave. U sva tri primjerka Kulinove isprave iz g. 1189. glasovne skupine *ja* i *je* označuju se isključivo slovima *ê* i *e*, slovo *đ* dolazi u primjercima A i C (u t. zv. originalu i starijem prijepisu), a slovo *št* za glas *ć* u primjerku B (t. zv. mlađem prijepisu). Istom grafijom pisana je i Nemanjina hilendarska povelja iz g. 1198./9., ali se u njoj opaža i utjecaj raške kulturne sredine (slovo *đ* sačuvano je samo u jednom primjeru, a po jedamput dolaze i slova *ja* i *je*). Paskal osim toga nikada ne piše slovo *vi*. Kasnije, jamačno pod utjecajem raških pisara, Paskal pored slova *ê* i *e* upotrebljava i slova *ja* i *je*, a slovo *đ* piše samo u Ninoslavljevim ispravama. Unatoč tome njegovo je pismo u posljednjim ispravama isto kao i u prvima, bez razvijanja bilo u kojem pravcu.

U svojoj ocjeni Čremošnikove rasprave »Bosanske i humske povelje srednjega vijeka« Vladimir Mošin iznio je mišljenje, da je dubrovačka kancelarija bila ono žarište, u kojem se u početku XIII. stoljeća razvilo novo pismo, poluminuskula, i to djelatnošću dubro-

²⁵ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sv. III, str. 119—120.

vačkog anonimnog notara, t. j. Paskala.²⁶ Na Mošinovo mišljenje jamačno je utjecala činjenica, da isprava velikoga župana Stefana iz g. 1215. potječe od Paskala. No kako se vidjelo, ovu raspravu pisao je Paskal tek poslije g. 1250. Prva Paskalova ćiriliska isprava pisana je oko g. 1240., a iz te godine, kako je malo prije spomenuto, potječe i jedna isprava kralja Vladislava, koja je također pisana izrazitom poluminuskulom. Prema tome Paskal nije mogao biti stvaralac poluminuskule, već samo njezin najizrazitiji pisar onoga doba, jer je u vrijeme, kad je Paskal počeo pisati ćirilicom, minuskulno pismo bilo poznato i u Raši.* Uza sve to Dubrovnik sa svojom okolicom i Raša bili su dva različita kulturna centra, a svaki je od njih imao svoje osobitosti i svoje tradicije. Kako je već spomenuto, Paskal nastavlja tradicije naših najstarijih ćirilskih isprava. Te tradicije nastavlja i pisar isprave Dubrovačke općine bugarskom caru Mihajlu Asenu iz g. 1253. te pisar isprave kneza Črnomira iz g. 1250. (Stoj. br. 25) Ove dvije isprave pisane su vrlo sličnim pismom i uglavnom istom grafijom kao i Paskalove, pa se može reći, da je poluminuskula Paskalova tipa u Dubrovniku i u njegovoj okolici već u prvoj polovini XIII. stoljeća uhvatila čvrst korijen, a to se ne bi moglo reći za Rašu na osnovi tamošnjih sačuvanih isprava.

U raškoj kaluđerskoj sredini gajio se u to vrijeme naročiti tip kancelarijskog ustava, koji je vrlo srodan pismu Karejskog i Hilandarskog tipika. Tim kancelarijskim pismom pisane su t. zv. hrisovulje raških vladara srpskim manastirima, počevši od Hilandarske povelje velikog župana Stefana iz g. 1199./206., kroz čitavo XIII. stoljeće. Sličnim kancelarijskim ustavom pisane su u prvoj polovici XIII. stoljeća i originalne isprave raških vladara Dubrovačkoj općini (isprava kralja Radoslava od 4. II. 1234., Stoj. br. 13), kao i koncepti isprava Dubrovačke općine raškim vladarima, koji su nastali u raškoj državnoj kancelariji (spomenuti koncept isprave Dubrovačke općine kralju Vladislavu iz g. 1234./5.). Pismom, koje je u osnovnim crtama ustavno, ali imade i neke primjese poluminuskule (slova *a* i *m*), pisana je isprava kralja Vladislava Dubrovačkoj općini iz g. 1235. (Stoj. br. 15). Tek spomenuta isprava kralja Vladislava Dubrovačkoj općini iz g. 1240. može se uzeti kao prva raška isprava pisana izrazitom polumi-

²⁶ Historijski zbornik II, br. 1—2, Zagreb 1949, str. 321.

* Da se Paskal tek u to vrijeme naučio pisati ćirilicom, može se zaključiti iz činjenice, što god. 1229. prigodom ovjeravanja isprave o osnivanju lokrumskog benediktinskog samostana iz g. 1023. nije znao pisati ćirilicom. U toj svojoj latinskoj ispravi prepisujući ćirilski potpis *Lanpr(i)đzi* Paskal je upotrijebio latinsko slovo *a*, a ćiriliska slova *l*, *n* i *dz* nisu mu posve pravilna.

nuskulom, a takvim je pismom pisana i nešto kasnije isprava kralja Uroša I. Dubrovačkoj općini od 23. VIII. 1954. i od istoga pisara spomenuti koncept isprave Dubrovačke općine kralju Urošu I. iz iste godine. Nedatirano i nezapečaćeno pismo kralja Vladislava Dubrovačkoj općini iz g. 1238./40. (Stoj. br. 16) ne dolazi u obzir, jer je to vjerojatno prijepis iz kasnijega vremena. Potrebno je istaknuti, da spomenute dvije isprave kralja Vladislava iz g. 1235. i g. 1240. potječu od različitih pisara. Prema tome u vrijeme, kad je poluminuskula u Dubrovniku bila općenito poznato pismo, koje se isključivo upotrebljava u diplomatskom saobraćaju, u raškoj državnoj kancelariji ona je sebi tek krčila put.

Da je taj put bio polagan i težak, vidi se iz činjenice, da pisar Nemanjine hilendarske povelje iz g. 1198./9., koji je bio u Nemanjinoj službi najmanje 14 godina (od g. 1186. do g. 1199.), nije iza sebe ostavio jače tradicije. Pismo i grafija Hilendarske povelje velikog župana Stefana iz g. 1199./206., koja je djelomično prepisana iz Nemanjine hilendarske povelje iz g. 1198./9., imade mnogo više srodnosti s pismom i grafijom Karejskog i Hilendarskog tipika i kasnijih hrisovulja, nego s pismom Nemanjina pisara. Prema tome tek Vladislavljevi pisari uvode poluminuskulu u rašku državnu kancelariju. I oni su mogli biti Zečani, jer kao i Nemanjin pisar ne upotrebljavaju slova *ja* i *je* (pisar Vladislavljeve isprave iz g. 1235. piše *ja* samo jedamput u riječi *obekjavaju* 2—3). Poluminuskula pisara Vladislavljeve isprave iz g. 1240. te pisara isprave kralja Uroša I. iz g. 1254. i koncepta isprave Dubrovačke općine iz iste godine ne osniva se doduše na tradicijama raške kaluđerske sredine, ali se ipak formirala pod njezinim utjecajem. Taj utjecaj naročito opaža se u pisanju novijih oblika nekih ćirilskih slova. U Karejskom i Hilendarskom tipiku, a također u hrisovuljama raških vladara, uz neke izuzetke upotrebljavaju se samo noviji oblici slova *ž* (s pristavljenim bočnim crtama) i *č* (rašljasta oblika). Pisar spomenute Vladislavljeve isprave upotrebljava doduše samo stariji tropotezni oblik slova *ž*, ali i samo noviji oblik slova *č*, a također noviji oblik slova *v* pored starijega. Urošev pisar pored toga uvodi i novije oblike slova *z*, *m* i *t*, a služi se i slovima *ja* i *je*.

Pismom posljednjih dvaju pisara udaren je temelj poluminuskuli i kasnijoj minuskuli raške državne kancelarije, kao što je Paskalovim pismom udaren temelj poluminuskuli i kasnijoj minuskuli dubrovačke kancelarije. No dok dalji razvitak raške poluminuskule možemo pratiti i u drugoj polovici XIII. stoljeća, dalji razvitak dubro-

vačke poluminuskule nije nam poznat, jer iz toga vremena nema sačuvanih originalnih dokumenata iz Dubrovnika i njegove okolice.

U svakom slučaju Paskal je najizrazitiji pisar ćirilske poluminuskule iz prve i početka druge polovice XIII. stoljeća i pod njegovim vodstvom dubrovačka kancelarija bila je vrlo važan kulturni centar onoga vremena.

RÉSUMÉ

Parmi les documents cyrilliques qui se trouvent aux Archives de la ville de Dubrovnik une place réellement importante revient aux 9 documents datés de la 1ère et du commencement de la 2e moitié du XIIIe siècle, documents écrits en mauvais croate. Les chercheurs jusqu'à présent (Rešetar, Jiriček, Čremošnik) ont établi que ces documents provenaient de la noblesse de Dubrovnik, noblesse d'origine romane, mais ils n'ont pas réussi à trouver qui les avait écrit. En comparant les documents de l'an 1215 du Grand Joupan Stéphane avec leur traduction latine, ainsi que par l'analyse du matériel, de la manière d'écrire, de l'écriture et de la langue des deux documents, l'auteur de cet article a établi que non seulement la traduction latine, mais aussi le texte cyrillique ont été écrits par le notaire latin de Dubrovnik Pascalis, qui fut au service de la commune de Dubrovnik de 1228 à 1266, et peut-être encore les années suivantes. Outre ces deux documents, Pascalis a écrit les sept documents cyrilliques conservés aux Archives de la ville:

N° 2: une lettre de la commune de Dubrovnik au roi Vladislav de l'an 1238/40;

N° 3: une lettre de la commune de Dubrovnik au roi Uroš de l'an 1243;

N° 4: une charte du ban Mathias Ninoslav de l'an 1240;

N° 5: une charte du ban Mathias Ninoslav de l'an 1249;

N° 6: une charte de Odola Predenić de l'an 1248;

N° 7: une charte du roi Uroš de l'an 1252;

N° 8: une charte du joupan Radoslav de l'an 1254.

Le 9e document, c.-à-d. de traité conclu entre la commune de Dubrovnik et l'empereur Michel-Assen en 1253 n'a pas été écrit par Pascalis, mais par un autre scribe, inconnu. Par l'analyse de l'orthographe et de la langue des documents écrits par Pascalis, l'auteur a établi que les no. 2, 3, 4, 5, 6, sont des documents originaux. Le no 1 est une copie faite par Pascalis après 1250. Le document n° 7 est aussi une copie, et le n° 8 une minute sur laquelle le scribe du Joupan Radoslav a fixé le texte d'une charte définitive.

Les documents cyrilliques de Pascalis ont été écrits en une écriture qui fait transition entre l'écriture dite «constitutionnelle» à minuscules, et l'écriture d'alors, dit à *démi-minuscules*. Parmi les chercheurs, un certain nombre admettent que la chancellerie de Dubrovnik a pu être le centre d'où cette écriture est sortie. Après avoir comparé l'écriture de Pascalis et celle des scribes contemporains de Rascie, l'auteur est porté à la conclusion que Dubrovnik et les environs de la ville n'étaient pas seuls à connaître les demi-minuscules; Dubrovnik et sa région ont été toutefois un centre important de cette manière d'écrire et cela, grâce aux traditions beaucoup plus fortes qu'en avait le centre de Rascia. Pour l'auteur, les demi-minuscules cyrilliques se sont développées organiquement à partir de l'écriture cyrillique «constitutionnelle», mais leur développement a été influencé également par les minuscules latines (transition du système de 2 lignes au système de 4 lignes). L'hypothèse la plus vraisemblable est que cette écriture s'est développée dans les régions côtières, et ne fut transportée en Rascie que plus tard. En tous cas, le notaire latin de Dubrovnik, Pascalis, a été une des personnalités les plus marquantes parmi celles qui se sont servis de cette écriture.